

a *Mentetlen-, Ártéri-, a legelő* nevet nem is mindig megkötő jelző általánosabb, mint az állatfajtról való megnevezés.

d) Bizonyos az is, hogy a legelők számtalan olyan nevet veszítettek el a szőlő-parcellázások során, amelyek ha nem is állatfajtat, tartásmódot, de egy-egy objektumot napjainkig megőriztek volna, ha a művelési ág nem változik, s nem alakulnak át a birtokviszonyok (*kút: Gulyakút; állás: Göbolyállás*).

e) A Tiszazug egykori állattartása, vízjáráshoz igazodó gazdálkodási jellege, a nemesi középbirtok gazdálkodásának erőtlen volta, jobbágyokra alapozott menete s a csekély majorsági gazdálkodás mindenestre átüt a mai földrajzi neveken is, s meghatározza jellegüket. A földrajzi neveken elsősorban a táji sajátosság, természeti meghatározottság mutatkozik meg. S ez egyben kifejezi a kultúra, ezen belül az állattartás jellegét is: az Alföld középső részén e táj népe igazi paraszti gazdálkodást folytatott; a természeti viszonyokhoz alkalmazkodott, annak számára hasznosítható sajátosságait használta ki, s kevésbé avatkozott bele a táj életébe átalakító módon.

Az állattartás nevei mindezt plasztikusan mutatják, csakúgy mint a földrajzi nevek egyéb művelési ágakra vonatkoztatható anyaga.

SZABÓ LÁSZLÓ

Földrajzi nevek mint szimbólumok

1. Előadásomban arról kívánok szólni röviden, hogyan használt fel Ady bizonyos földrajzi neveket szimbólumként. Ez a névtudománynak, a nevek stilisztikai szerepének, valamint az Ady-filológiának igen-igen kis szeletét érinti. Választásom azért esett mégis efféle kérdéskörre, mert a névtanon belül maradvá, arra a Pais tanár úrra is akartam emlékezni, aki az irodalom felől indult el; aki szerette Adyt; és aki maga is utolérhetetlen mestere volt a stílusnak, akinél jobban talán senki nem érzékelt a stílus lehetőségeit.

2. Talán nem fölösleges mindjárt előjáróban hangsúlyozni, hogy bár Adynak nem kizárólagos stíluseleme a szimbólum; hogy másokétól, pl. francia elődeiétől is sokban elütő, szinte csak rá jellemző szimbólumrendszert alkotott; hogy nála a kép, misztikusságában is, inkább magának a költőnek s egyáltalán a vívódó embernek, továbbá múlt és jelen egyéni és társadalmi problémáinak, a kiütkeresésnek a bemutatására, érzékeltetésére szolgáló eszköz, — mégis joggal tartjuk Adyt szimbolista költőnek, sőt irodalmunk igazán szimbolista költőjének.

A továbbiakban a szimbolizmusnak olyan lényegi vonásait emelem ki, amelyek — természetesen távolabbról — lehetővé tették, hogy — pl. Adynál — földrajzi nevek is bekerüljenek a szimbólumok közé.

A szimbólum szemantikai jellegéből, a szójelentéssel való szoros összefüggéséből következően a szimbolizmusban a szavak kerülnek előtérbe, legtöbbször a szavak alkotják a szimbolista vers vázát, alapját. Mégpedig elsősorban nem a fogalmi tartalmuk, hanem asszociációs mezőjük, konnotációs erejük révén (vö. SZABÓ ZOLTÁN, *Kis magyar stílustörténet*. Bp., 1982.² 284). Találón utal erre TAMÁS ATTILA *Líra a XX. században c. tanulmányában*: „... (századunkban) a versnek a benne szereplő szavak adják az alapegységeit. Egyre inkább ezeknek közvetlen: nem a logika vagy a gramma-

tika, hanem az asszociációs mező által megszabott összekapcsolási módja jellemzi ugyanis a költői művek kialakuló új típusait..." (25); „A szó asszociációs mezeje mind számottevőbb tényezőjévé lesz a versnek, és nemegyszer már fontosabb szerephez jutnak a szavaknak ezek az egymáshoz tapadó, egymásba mosódó *külső körei*, mint amennyire a fogalmi tartalmuk, magvuk" (26). A szavak jelölte szimbólumok, képek aztán – egy kissé leegyszerűsítve a dolgot – a versben a jelzett módon sajátos struktúrává, képrendszerré, ill. látomássá, vízióvá szerveződnek, mintegy inkább megsejtetve, megéreztetve a kifejezendő gondolatot. Mivel azonban a szimbolistákat éppen a szavakkal együtt járó kevésbé megfogható asszociációk, ill. a transzcendensnek, a félig tudatosnak vagy a tudatalattinak a kifejezése érdekelték, – valójában a költő lelkivilágától, pillanatnyi hangulatától függően csaknem minden tárgy, dolog szimbólummá válhat. Ilyenformán aztán a szimbólum, a kép és a kifejezendő fogalom, gondolat között természetesen igen nagy távolság lehet, ami gyakran magával hozza a polivalenciát, a többféle értelmezési lehetőséget, ill. azt, hogy a nemegyszer szokatlan, sőt meghökkentő képek „jelentés”-ét nagyon nehéz vagy éppen teljesen megnyugtatóan lehetetlen megfejtetni. Végül még azt emeljük ki, hogy az eddig mondottakból is következően a szimbolista ábrázolásmód tág teret ad a költői fantáziának, a költő egyéniségének.

3. És vajon a földrajzi neveket milyen vonások teszik alkalmassá arra, hogy szimbólummá válhassanak?

Induljunk ki a földrajzi nevek jelentéséből.* J. SOLTÉSZ KATALIN névtani monográfiájában (24–33) a tulajdonnév jelentésszerkezetét a következő tényezők összefüggésében látja és vizsgálja: „önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és ennek felismerhetősége”. Ezek valóban mind belejátszanak a tulajdonnév – köztük a földrajzi név – jelentésébe. A mi jelenlegi szempontunkból azonban hangsúlyainál fogva elegendő – és célravezető – MARTINKÓ ANDRÁS definíciója. Eszerint a tulajdonnévi jelentés „egy térben és időben meghatározott egyedi dologra vonatkozó tapasztalatok összege” (Pais-Eml. 190–1); továbbá – szemben a köznévi jelentésstruktúrával – „a tulajdonnévi jelben a jelentés lényeges vonásaiban egybeesik a dolog tudati képével” (i. h. 191–2). Mindebből következik, hogy – különösen a szimbólummá váló földrajzi nevek esetében – mindenekelőtt a konnotáció, ill. „a dolog tudati képében” meglevő asszociációk, hangulati elemek a fontosak. Ezek adják meg a lehetőséget, hogy – ezúttal – a földrajzi név stílusesszüközé legyen. És még hozzátehetjük, ezek az asszociációk lehetnek közösségi eredetűek és egyéni jellegűek. Ilyenformán a költő – leegyszerűsítve a folyamatot – valamely földrajzi helynek kiemeli egy vagy több, a közösség tudatában is kisebb-nagyobb mértékben meglevő, ill. sokkal gyakrabban csak a saját meglátásából következő sajátját (ebben a hasonlóságon és érintkezésen alapuló képzettársítások szerepet játszhatnak), és a továbbiakban a földrajzi név már ezeknek az elvonatoztatott, felnagyított és általános jelentőségűvé tett jelenségeknek a jelképe lesz, amely azután az eredeti földrajzi objektumra is utalhat a maga ké-

*Magam a „földrajzi név” terminust tágabb értelemben használom. Ez alá sorolom a J. SOLTÉSZ KATALIN által Helynevek címen tárgyaltakat, tehát a víz-, hegy- stb., a város-, falu- stb., a városrész-, utca- stb. neveket (I. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 81 kk.).

piségével. Mindezek eredményeképpen az efféle szimbólumok is mint képek önálló életre kelhetnek, és egy-egy versben, továbbá a költői életműben rendszert alkothatnak. (A példákat l. az 5. pontban.)

4. A továbbiakban vessünk egy pillantást arra, mi magyarázza, hogy Ady szimbólumalkotó tevékenységében a földrajzi nevek felé is fordult.

Azt hiszem, Adynak abból a költői sajátosságából indulhatunk ki, amelyet az 1982-es magyar irodalomtörténet (szerk. KLANICZAY TIBOR) úgy emleget, hogy teljességigény (270. kk.): átélni és kifejezni a világot, a küzdő-vajúdó embert, a maga teljességében. De mindjárt filozofáló hajlamával és az ezzel is összefüggő képi, szimbolikus látásmódjával kell folytatnunk a sort. KÁROLY SÁNDOR Ady prózája és lírája c. tanulmányos dolgozatában (Nyr. CI, 269–86) Adyra hivatkozva kifejti, hogy „... aki intenzíven, gondolatilag, ugyanakkor élményként éli át életét, mind gyakrabban veszi észre az esetlegesben az általánost”, s a képi, ill. szimbolikus látásmóddal megáldott költő műveiben aztán – mint Adynál – ez az esetlegesből az általános szintjére emelkedett jelenség válik jelképpé, szimbólummá (i. h. 270–3; l. még KIRÁLY ISTVÁN, Ady Endre. Bp., 1970. II, 708). Mindehhez hozzátehetjük, hogy Ady igen jól ismerte a történelmet, a korabeli viszonyokat; továbbá szeretett utazni, mindig érdekelték – mégpedig az előbb jelzett módon – a hazai és külföldi tájak, emberek. Ne feledkezzünk meg továbbá Adynak mélységesen egyéni fantáziájáról, találékonyságáról, a különöshöz, a szokatlanhoz, a titokzatoshoz való vonzódásáról, ami egyébként stílusalkotó és nyelvújító tevékenységét is jellemezte. Végül megemlítem, hogy Ady egyáltalán nem volt közömbös a nevek – köztük a földrajzi nevek – iránt. KOVALOVSKY MIKLÓS Ady és a nevek c. fontos, idevágó dolgozatában (Nyr. CI, 286–301) többek között ezt jegyzi meg: „...feltűnő, hogy Ady milyen sűrűn él nevek idézésével; néha valósággal torlódnak, halmozódnak verseiben... Kb. 500 tulajdonnév található bennük... használatuk nagy aránya nemcsak Ady műveltségének széles körére és belőle eredő kézzártársításának elevenségére mutat, hanem jelzi azt is, hogy a költő érzi és fölhasználja a nevek sűrítő szerepét, szimbólumértékét, gazdag tartalmuk utaló erejét” (291).

5. Hogy az Ady költői és prózai műveiben előforduló összes földrajzi nevet – köztük a szimbólumként használtakat – számba vehessük, ahhoz teljes Ady-szótár lenne szükség. Ilyen, sajnos, még nincs. (KIRÁLY ISTVÁN a földrajzi nevek közül is többet felvesz említett monográfiájának „tárgy- és motívummutató”-jába: II, 775–83.) Emiatt arányokat nem közölhetek, és mivel a rendelkezésre álló idő is érthetően rövid, ezúttal csupán néhány vers jellegzetes – földrajzi névből alkotott – szimbólumait mutatom be röviden, inkább csak utalásszerűen.

Viszonylag egyszerű, könnyen érthető földrajzi névi eredetű szimbólumokkal van dolgunk Az Értől az Oceánig c. versben. Az indító *Ér* és a költemény utolsó szakaként szereplő *Oceán* mint szimbólum átfogja és uralja az egész verset. A költő szülőföldjén keresztülfolyó „nagy álmos, furcsa árok”, ez a „sással”, „kákával” benőtt „pocsolyás víz” érintkezési képzettársítással – éppen a fentebb hangsúlyozottak alapján – könnyen vált Ady költői gyakorlatában a mozdulatlanság, elmaradottság és elhagyatottság jelképévé. Hasonló módon lett a „szent, nagy Oceán” a mindent megvalósítás, a nagyszerűség szimbóluma. A két pólus között azonban ott feszül a Király Istvántól emlegetett „mégis”-morál, a küldetésudat, ill. az Adyra oly jellemző

kontrasztosság (l. A magyar irodalom története 271–2; KÁROLY SÁNDOR i. h. 277–8), és ezt jól „szolgálja” a két szimbólum képi világa, a versben kialakult képi struktúra. A költő azonosítja is magát az „Ér”-rel, de ezer veszélyt, nehézséget leküzdve is eléri az „Oceán”-t. — Egyébként mind az *Ér*, mind az *Oceán* egyénileg létrehozott jelkép, tehát nem közösségi eredetű.

Bizonyos fokig mások A Délibáb üzenete c. költemény földrajzi eredetű szimbólumai. A „civis-urak” Debrecene a feudális, konzervatív társadalmi formákhoz való makacs ragaszkodás jelképe lesz. Ez aligha a költő leleménye, ti. Debrecen a köztudat is nemegyszer tekintette — Ady megjelölésével — a „Maradandóság városá”-nak. A versben ennek a Debrecennek üzen be a „Hortobágy”, ill. a „Délibáb”. A Hortobágy már a költő fantáziájának eredményeképpen válik az elmaradottság ellen immár fellázadó szegénység szimbólumává. — Még két földrajzi név szerepel a következő sorokban: „Basahalmától ős Péterfiáig Ájer pezseg. Úgy hívják: Gondolat”. Hogy a „Basahalmától ős Péterfiáig” kifejezés mögött pontosan mi rejlik, aligha lehet megállapítani. Gondolhatunk arra, hogy a *Basahalma* — amelyről a Földrajzi nevek etimológiai szótára Zoltai Lajosra, Debrecennek és környékének fáradhatatlan volt kutatójára hivatkozva a következőket írja: „... halom Debrecen városközpontjától dél-nyugatra: A hagyomány szerint arra emlékeztet, hogy 1660-ban e halmon táborozva sarcolta meg a várost Szeidi Ahmed budai basa.” — a civis-urakkal szemben álló debreceni szegény népet jelképezi. Az „ős Péterfia” pedig magukat a civis-urakat. (Egyébként a *Péterfia* névről az említett szótárban ezt olvashatjuk: „Debrecen központjától észak felé vezető utca: Debrecen egyik régi földesurára, Debreceni Péter fia Jakabra emlékeztet, aki 1311-ben birtokosa lett Debrecen egy részének, s e rész főutcáját róla nevezték el.”) Az is lehetséges persze, hogy a két helymegjelölés — találó „couleur locale”-ízzel is (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 156–8) — arra utal, hogy „egész Debrecenben”. Mindenesetre „Debrecen” és a „Hortobágy” szimbólum is szimbolikus mivoltában túlnő a városon és a pusztán. — Megjegyzem még, hogy az Adyra annyira jellemző (már említett) kontrasztosság jegyében lényegesen mást szimbolizál a „híres magyar Hortobágy” A Hortobágy poétája c. versben (vö. KIRÁLY i. m. I, 222–5).

6. Szeretném remélni, hogy e nagyon szűkre szabott előadásban sikerült valamit — nem szimbolista módon! — legalább megéreztetni abból, hogy mi az irodalmi, stilsztikai értéke Ady földrajzi névből alkotott szimbólumainak.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Egy avar korra utaló településhálózat nyomai a magyar helynevekben

Bevezetésképpen hadd köszönjem meg a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, hogy módot adott előadásom tárgyának: egy, a nyelvek kutatói számára talán szokatlan módszerű, de alapjában véve a névtudomány világába tartozó (majd innen továbblépve az őstörténetünkhöz kapcsolódó s a magyar nyelvfejlődést is érintő) névföldrajzi észrevételnek az érdekeltek előtti bemutatására. Meglehet, a nyelvekkel foglalkozóknak eleinte meglepő lesz, hogy érvelésemben a közismert nyelvész